

- ⁵ Златковская Т. Д. Племенной союз гетов... — С. 88—89; Марченко К. К. Фракийцы на территории Нижнего Побужья во второй половине VII—I вв. до н. э. // ВДИ. — 1974. — № 2. — С. 161.
- ⁶ Вязьмитина М. И. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. — М., 1969. — С. 121.
- ⁷ Parvan V. Getica. O protoistorie a Daciei // MSJ. — III. — 3. — 1926. — P. 80—81; Condurachi E. Burebista et les ci es pontiques // SCIV. — III. — IV. — 1953. — P. 515—524; Crişan J. Ceramica daco-getica. — Bucureşti: Ed. Stiintifica, 1969. — P. 278; Crişan J. Burebista si epoca sa. — Bucureşti, ed. Stiintifica, 1977. — P. 244—257.
- ⁸ Crişan J. Burebista... — P. 248—249.
- ⁹ История на България. — София, 1979. — Т. 1. — С. 181—282.
- ¹⁰ Латышев В. В. Декрет из Дионисополя, сообщенный К. В. Шкорпилом // ПОНТИКА. Изборник научных и критических статей по истории, археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережьях Черного моря. — СПб., 1909. — С. 234—237; Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. — М., 1952. — С. 173—174.
- ¹¹ Латышев В. В. Декрет из Дионисополя... — С. 243; Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 154—155.
- ¹² Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 176; Златковская Т. Д. Племенной союз гетов... — С. 89.
- ¹³ Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 175; Златковская Т. Д. Племенной союз гетов... — С. 90.
- ¹⁴ Латышев В. В. Исследования по истории... — С. 146.
- ¹⁵ Блаватская Т. В. Указ. соч. — С. 176.
- ¹⁶ Crişan J. Burebista... — P. 252—256.
- ¹⁷ Фармаковский Б. В. Указ. соч. — С. 10, 23.
- ¹⁸ Леви Е. И. Ольвия... — С. 43, 52, 53, 61.
- ¹⁹ Леви Е. И. Итоги раскопок... — С. 16—25; Славин Л. М. Кварталы... — С. 50; Лейпунская Н. А. Указ. соч. — С. 6.
- ²⁰ Карасев А. Н. Указ. соч. — С. 46, 47, 128.
- ²¹ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В. и др. К истории ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 11—12.
- ²² Crişan J. Ceramica... — P. 159.
- ²³ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Киев, 1976. — С. 113—114.
- ²⁴ Марченко К. К. Указ. соч. — С. 161.

В. М. ЗУБАР

Про похід Плавтія Сільвана в Крим

В третій чверті I ст. н. е. зовнішньополітичне становище Херсонеса Таврійського ускладнилося. У зв'язку з посиленням пізніх скіфів, яке було, очевидно, викликане просуванням та осіданням на Кримському півострові сарматів, місто зазнало нападів варварів і, не в змозі захиститися своїми силами, змушене було звернутися за допомогою до адміністрації провінції Мезія. Сам факт такого звернення і похід Плавтія Сільвана, який відбувся слідом за цим, свідчать про тісні контакти Херсонеса з Римом в I ст. і його незалежність від Боспору в цей час. Очевидно, ці зв'язки зміцнилися після римсько-боспорської війни, в якій Херсонес брав участь на боці Риму і, можливо, одержав за це не лише право золотої чеканки (випуски 47 і 49 рр. н. е.)¹, але й якісь інші привілеї. Можливо, Рим узяв на себе зобов'язання захищати Херсонес у разі нападу варварів, на основі якого місто і звернулося до намісника Мезії. У відповідь на прохання про допомогу легат провінції Плавтія Сільван Еліан, як повідомляє про це його надгробна епітафія, вжив рішучих заходів, у результаті яких «цар скіфів був відігнаний від обложеного ним Херсонеса, що за Борисфеном» (CIL, XIV, № 3608).

Очевидно, з цією подією зв'язана згадка про посольство до намісника Мезії; про яку повідомляє одна з епіграфічних пам'яток Херсонеса (IRE, I², № 420). В. В. Латышев на підставі палеографії цього декрету вважав, що його слід відносити до другої половини I ст. н. е., і розглядав як одне з джерел, пов'язаних з походом Плавтія Сільвана

(IRE, I², p. 386). Можливо, на користь цього датування частково свідчить той факт, що в декреті згадується саме намісник Мезії, оскільки тільки при Доміціані ця провінція була поділена на Верхню та Нижню.

Час і характер походу Плавтія Сільвана в Крим висвітлює численна література², однак і досі не всі питання, пов'язані з цією подією в історії Північного Причорномор'я, можна вважати остаточно вирішеними. Тому в нашій статті детально аналізуючи всі матеріали, спробуємо ще раз розглянути всі аспекти, що пов'язані з походом Плавтія Сільвана, та визначити його місце в історії Херсонеса і Південно-Західного Криму.

Час цього походу визначають по-різному. Але на основі епітафії Плавтія Сільвана можна вважати, що ця подія відбулася після відправки до Арменії Л. Цезеннію Пету значних контингентів римських військ, які до цього були розквартировані на Дунаї³.

Л. Цезенній Пет, призначений Нероном, поряд з Корбулоном, другим командуючим римськими військами у війні з Парфією, приступив до командування військами лише восени 61 р., оскільки до цього він перебував у Римі і виконував обов'язки консула (Dio Cass, I XII, 20, 4; Tac. Ann., XV, 7, 1)*. Саме в цей час і переправлялися римські війська з Мезії і, зокрема, з'єднання V Македонського легіону, бо відомо, що до початку 62 р. він зимував на Понті і не брав участь у воєнних діях (Tac. Ann., XV, 71)⁴. Дещо раніше на Схід з Мезії було переведено IV Скіфський легіон, який уже воював в 61 р. (Tac. Ann., XV, 6)⁵. Таким чином, допомога Херсонесу могла бути надана на раніше 61—62 рр.

Військова експедиція Плавтія Сільвана здійснена під час підготовки походу проти Кавказької Албанії, який був запланований Нероном (Plin. NH, VI, 13, 40; Tac. Hist I, 6; Suet. Nero, 19, 2)⁶. Саме для цього походу в Італії було набрано I Італійський легіон, який 20 вересня одержав значки та орлів (Suet. Nero, 19, 2; CIL, III, N 7591)⁷. Однак підготовлені плани до походу на Кавказ навряд чи мали здійснитися до заключення миру з Парфією наприкінці 63 р., оскільки події на Сході розвивалися несприятливо для Риму і вимагали значного зосередження сил імперії, а також перекинення до театру воєнних дій додаткових сил (Tac. Ann., XV, 7, 1)⁸.

Разом з тим Йосиф Флавій в промові про могутність Риму, яку приписував іудейському царю Агріппі і датував 66 р., відзначає, що римляни за допомогою нових військ повністю контролювали становище на раніше негостинному морі (os, Flav, Bell. Jud., II, 16, 4). Отже, похід Плавтія Сільвана в Крим міг відбутися лише між 63 і 66 рр., оскільки вже у 67—68 рр. Римська імперія вступила в смугу глибокої кризи і громадянських воєн, в яких активну участь брала і Мезійська армія⁹.

Вперше Е. Міннс вказав, що похід Плавтія Сільвана відбувся між 62 та 66 рр. н. е. (Minns E. H. Op. cit., p. 523). Однак пізніше спроби деяких авторів пов'язати цей похід з введенням у Тірі близько 57 р. н. е. нового літочислення призвели до невдалого перегляду цього вірного висновку¹⁰.

Саме до цього часу відноситься одна епіграфічна пам'ятка поганої збереженості, в якій В. М. Дяков схильний був вбачати фрагмент херсонеського почесного декрету на честь Плавтія Сільвана (IRE, I², № 369)¹¹. На думку М. І. Ростовцева, на початку фрагмента, що зберігся, згадується щорічна данина, яку Херсонес сплачував скіфам¹².

Але Е. І. Соломонік вважає, що термін *χομιδας* мав і інше значення, як це мало місце в одному херсонеському написі, де йдеться про напад варварів на жителів міста під час «несення» (*χομιδα'ν*) Діоніса (IRE, I², № 343). На користь такого прочитання свідчать найближчі рядки декрету, в яких відзначається якісь події, що відбувалися «...вдалині

* Консулами 61 р. н. е. були Л. Цезенній Пет та П. Петроній Турпіліан (Tac. Ann., XIV, 29).

3. Далі розповідається про скіфського царя, який з військом із скіфів, сарматів та їх союзників напав (буквально налетів) на місто, що стало причиною пожеж на хорі. У декреті вказується, що вшанований, який прибув у місто на 12-й день, вжив ряд заходів для захисту Херсонеса та його хори. Наприкінці напису, на думку Е. І. Соломонік, згадуються якісь переговори із скіфським царем, хоча вона не виключає можливості й іншого відновлення цієї частини напису.

М. І. Ростовцев вважав, що цей фрагментований декрет слід відносити до часу, який передував військовій експедиції Плавтія Сільвана. На тій підставі, що за 12 днів допомога могла прийти сухопутним шляхом лише з Пантикапея, вчений вважав, що декрет було видано на честь якогось боспорського царя¹⁴.

Однак у нас немає підстав вважати, що допомогу Херсонесу надано саме сухопутним шляхом. Навпаки, розвиток зовнішньополітичного становища в Північному Причорномор'ї та активізація варварів в цей час вказують на те, що римські війська в Херсонес могли бути переправлені морем. Цю думку підтверджують і латенські клейма, виявлені при розкопках Харакса, датовані часом походу Плавтія Сільвана¹⁵.

У зв'язку з цим привертає увагу повідомлення перипла Псевдо-Скімна, зокрема, що від «...Істра до Баранячого лоба три дні і три ночі прямого шляху...» (виділено нами. — В. З.), а від «...Баранячого лоба до Пантикапея день і ніч шляху» (Ps-Scyl, 68; пер. В. В. Латышева)¹⁶. Це повідомлення, очевидно, виключає можливість вбачати в особі, згадуваній в декреті, якогось боспорського царя і є ще одним аргументом на користь того, що епіграфічну пам'ятку Херсонеса слід пов'язувати саме з допомогою Риму, а не Боспору в боротьбі з варварами. Якщо врахувати, що римські кораблі з військами використовували не прямий шлях через Чорне море, а пливли вздовж берега, що приблизно в два рази довше*, то від кордонів Мезії до Херсонеса приблизно 12 днів шляху, про що згадується в декреті¹⁷.

Додатковим аргументом на користь цього висновку може бути й ітінерарій початку III ст. н. е., виявлений на щиті одного з парфянських лучників в Дура-Європос¹⁸. У даному випадку для нас важливі не конкретні пункти, згадки про які є на цій карті і з приводу яких немає єдності поглядів¹⁹, а той факт, що цей ітінерарій слугував провідом саме для плавання вздовж західного узбережжя Чорного моря до Херсонеса і далі на Кавказ²⁰. Намагання деяких дослідників вбачати в цій карті доказ наявності сухопутного шляху — через кордон Римської імперії в Ольвію, Херсонес і на Кавказ — недостатньо аргументовані²¹. Таке надійне джерело, як Певтінгрові таблиці, свідчить, що на північ від Дунаю не існувало римських сухопутних шляхів, якими римські війська могли прибути в античні міста Північного Причорномор'я²². Ще Л. О. Єльніцький, порівнюючи пункти, вказані в ітінерарії та в периплі Арриту, зазначав, що на карті з Дура-Європос вказані лише ті пункти, де існували зручні гавані, використовувані для стоянки суден під час плавання вздовж західного узбережжя Чорного моря аж до Херсонеса²³. Таким чином, є всі підстави приєднатися до думки В. М. Дякова, що епіграфічна пам'ятка є фрагментом херсонеського почесного декрету на честь Плавтія Сільвана, в якому відображені події, зв'язані з боротьбою римських військ з варварами у Херсонесі між 63 і 66 рр.

Обмежене коло джерел не дає можливості визначити характер експедиції Плавтія Сільвана. М. І. Репніков вважав, що перша окупація Таврики Римом носила виключно морський характер²⁴. К. Є. Гриневич та Д. Піппіді вважали, що дії легата Мезії обмежувалися дипломатичними заходами, підкріпленими лише демонстрацією римського війсь-

* Про те, що плавання кораблів в I ст. н. е. відбувалося саме вздовж берега, свідчить повідомлення Тацита про напад таврів на римські суда, які поверталися з Боспору (Тас. Анн., XII, 17).

кового флоту²⁵. В. М. Дяков вважав, що дії Плавтія Сільвана мали характер комбінованої воєнно-морської експедиції, в якій брали участь флот і сухопутні війська²⁶. Цей висновок підтверджує цікаве спостереження В. І. Кадеєва, що в надгробній епітафії Плавтія Сільвана вжито дієприкметник *sumptoto*, який свідчить про військові дії римських військ на суші²⁷.

Згідно з повідомленням Тацита, на Схід з Мезії було переведено IV Скіфський і V Македонський легіони, тут розквартировані від часу правління Тіберія²⁸. На території Мезії залишився лише VIII Августів легіон, який між 45 та 69 рр. н. е. був розміщений в Нові (CIL, III, № 4060)²⁹. Очевидно, одночасно з перекиненням двох легіонів на Схід для зміцнення північного кордону імперії, на Нижній Дунай з Далмації було переведено VII Клавдіїв легіон³⁰. Таким чином, у поході Плавтія Сільвана на допомогу Херсонесу могли брати участь підрозділи VII Клавдієва і VIII Августова легіонів. А. Домашевський вважав, що для бойових дій в Криму був використаний саме VIII Августів легіон, який за успішні дії одержав почесну назву *Augusta*³¹. Однак ця думка А. Домашевського гіпотетична.

Єдиними пам'ятками, що дають можливість говорити про війська, які брали участь у поході Плавтія Сільвана, є клейма з Харакса³². М. І. Ростовцев відновив це клеймо як *vex(illatio) s(lassis)R av(ennatis) s(umpta) p(ublico)*, що допускає можливість участі в поході Плавтія Сільвана кораблів Равеннської ескадри³³. В. І. Кадеєв вважав, що оскільки мезійський флот у цей час вже існував, але його кораблі не були пристосовані для плавання по морю, Плавтію Сільвану для походу в Крим були виділені кораблі Равеннської ескадри³⁴. Але ж для операцій на Дунаї кораблі мали потрапити туди саме з Чорного моря. Крім того, Мезійську ескадру, очевидно, використали для перекидання римських військ під командуванням Дидія Галла на Боспор для ведення бойових дій з Мітрідатом VIII під час римсько-боспорської війни 45—49 рр. (Тас. Анн., XII, 17)³⁵. Щоправда, на думку Д. Б. Шелова, в цих подіях брали участь війська, розквартировані не в Мезії, а в Малій Азії³⁶. Однак це не виключає використання для перекидання військ на Боспор військових кораблів, які дислокувалися на Дунаї, оскільки особливий Понтійський флот було створено не раніше 64 р. н. е.³⁷

Незважаючи на те, що ми маємо відомості про дислокацію римських військових кораблів у Мезії в першій половині I ст., організаційна структура мезійського флоту досі не ясна³⁸. Точні відомості про самостійний мезійський флот відносяться до більш пізнього часу, коли після 69 р. при Рубрії Галлі Веспасіан дає своє ім'я особливому Мезійському флоту (*classis Flavia Moesica*). У 71 р. до цієї назви було додано титул *Praetoria*³⁹. Тому наявність у Хараксі згадуваних латинських керамічних клейм дає підстави припускати, що до 69 р. в організаційному відношенні Мезійська ескадра не була самостійним флотом, а являла собою складову частину флоту Равеннського префекта. Равеннський флот з часів Августа брав участь у бойових діях на Дунаї, що робить це припущення достатньо вірогідним⁴⁰.

Латинські клейма зі згадкою *вексилляції* Равеннської ескадри з Харакса⁴¹ також свідчать, що в експедиції Плавтія Сільвана сухопутні війська використовувалися як морська піхота, підрозділи якої в третій чверті I ст. н. е. містилися в Хараксі⁴². Морська піхота, яка входила до складу екіпажів римських військових кораблів, широко використовувалася римлянами як у боротьбі з кораблями противника⁴³, так і під час військових операцій на суші (Тас. Hist., I, 6, 31, 36; II, 11, 23, 43; III⁴⁴), і в тому числі у Північному Причорномор'ї, де відомі знахідки олтарів з латинськими посвяченнями від імені класіаріїв⁴⁵.

Отже, участь морської піхоти у військових операціях на суші було звичним явищем у римській військовій практиці.

У зв'язку з тим, що в Мезії між 62 та 68 рр. було розміщено два легіони замість трьох, як це було раніше⁴⁶, очевидно, в експедиції Плавтія Сільвана брали участь переважно солдати морської піхоти, а не регулярні сухопутні війська. Малоімовірно, щоб через необхідність надати допомогу Херсонесу римляни пішли на ризик оголоти кордон імперії на Дунаї, а також ослабити гарнізони Мезії, звідки перед цим було надіслано два легіони Пегу і Корбулону, і використовували б для воєнних дій цілий легіон. З цим висновком узгоджується повідомлення Йосифа Флавія, що спокій на узбережжі Чорного моря підтримують три тисячі солдатів та 40 військових кораблів (Jos. Flav. Bell. Jud., 11, 16, 4), за допомогою яких можна було б перекинути війська в необхідний район. Морська піхота, як свідчать наведені дані, могла бути з успіхом використана для бойових операцій на суші, а також для оборони таких важливих в стратегічному відношенні пунктів, яким з другої половини I ст. стає Харакс, де містилися вексилярія Равеннської ескадри.

Є підстави припускати, що під час експедиції Плавтія Сільвана римськими військами було розпочато ряд сухопутних операцій, в яких основні сили скіфів, сарматів та їх союзників були розгромлені. Про це, зокрема, свідчить херсонеський почесний декрет, прийнятий на честь Плавтія Сільвана (IPE, I², № 369), в якому повідомляється про спорудження валу для оборони Херсонеса⁴⁷.

Спорудження валу є типово римським фортифікаційним засобом, який римляни звичайно використовували, коли виникала потреба затримати просування варварів на кордони імперії⁴⁸. У зв'язку з цим цікаво порівняти згадку в декреті валу, за допомогою якого передбачалося захистити Херсонес в I ст. і стіну херсонесців. Про неї повідомляє Страбон у зв'язку з подіями, зв'язаними з першим походом Діофанта проти скіфів (Strabo, VII, 4, 7). Очевидно, і в тому, і в іншому випадку йдеться про якісь фортифікаційні споруди, розташовані на кордонах найближчої хори Херсонеса, де відбувалися збройні сутички з варварами.

Бойові дії римських військ не були обмежені найближчою околицею Херсонеса. Ряд археологічних матеріалів, і передусім клейма із згадкою вексилярії Равеннської ескадри, знайдені на мисі Ай-Тодор, дають підставу для висновку, що саме в цей час римляни починають будувати свій опорний пункт на південному березі Криму, заселеного таврами⁴⁹.

Римляни, мабуть, зробили також спробу взяти під свій контроль і сусідню територію. Про це свідчить знахідка на території санаторія «Ясна Поляна» уламка кераміки з клеймом вексилярії Равеннської ескадри⁵⁰. На якусь збройну сутичку з таврами в цей час вказує епітафія римських вільновідпущеників, виявлена в Херсонесі⁵¹.

Будівництво опорного пункту на мисі Ай-Тодор, мабуть, пояснюється прагненням римлян забезпечити плавання вздовж берегів Криму, оскільки, згідно з повідомленням Таціта, саме таври вбили римських солдат, які поверталися після розгрому Мітрідата VIII (Тас. Апп., XII, 17). Д. Б. Шелов, правда, вважає, що ці події відбулися під час плавання римських кораблів по Азовському морю⁵². Однак розкопки таврського святилища, відкритого неподалік перевалу Гурзуфське сідло, показали, що описані Тацітом події слід пов'язувати з Південним берегом Криму⁵³. Під час розкопок цього святилища виявлено монети та речі, які могли потрапити сюди лише після розбійницького нападу таврів на римські військові кораблі⁵⁴.

Археологічні матеріали свідчать, що для стабілізації становища навколо Херсонеса римські війська так само, як в свій час Діофант⁵⁵, розпочали ряд військових операцій в Південно-Західному та Північно-Західному Криму⁵⁶ (рис. 1). З цими подіями можна пов'язати загибель в середині I ст. Південно-Донузлавського та Біляуського городищ, а також городища «Чайка»⁵⁷. Саме до цього часу відносяться сліди

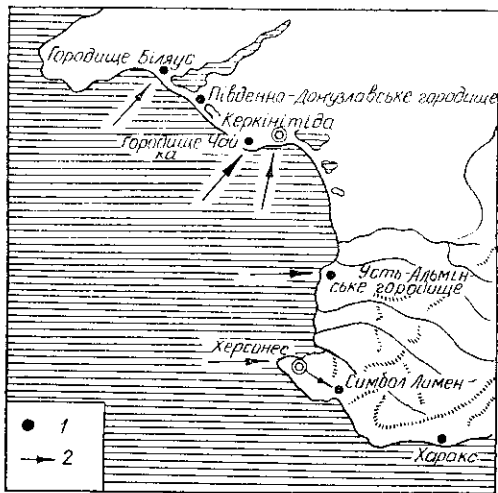

Рисунок. Північно- та Південно-Західний Крим в I ст. н. е. Умовні позначення:

1 — городища; 2 — місця передбачуваних дій римських військ.

ськових частин, присвяти-посвячення. Іноді такі таблички використовувалися як військові тессери (*tesserae militares*), на яких писали пароль на відповідний день⁶². У римську епоху *tabula ansata* використовувалася для написання імен на мраморних саркофагах⁶³, а також при виготовленні легіонних клейм, які ставилися на черепицю та цеглу⁶⁴.

Отже, платівки такої форми можна пов'язати з римським побутом, наявність їх серед поховального інвентаря типово пізньоскіфських поховань Усть-Альмінського могильника не є результатом торговельних зв'язків. Платівки, виявлені в похованнях I ст., пов'язані з воєнними діями римлян у Південно-Західному Криму⁶⁵.

Таким чином, топографія городищ, на яких простежені сліди руйнувань, датовані серединою I ст., а також гадана участь в експедиції Плавтія Сільвана морської піхоти, дозволяють стверджувати, що військові дії в Північно-Західному та Південно-Західному Криму мали характер десантних операцій з кораблів Равеннської ескадри. Однак, незважаючи на рішучі дії римських військ, відсутність античних поселень і городищ I ст. у зазначених районах свідчить про непідкорення цих територій Херсонесу (рисунок). Більше того, після походу Плавтія Сільвана Південно-Західний Крим аж до сучасної Севастопольської бухти залишався під контролем варварського населення, на що вказують матеріали розкопок городищ і могильників, де простежувалися чіткі сліди наявності скіфо-сарматського населення⁶⁶. Під контролем римських військ і Херсонеса в цей час, очевидно, знаходилися лише Гераклійський п-в з розташованою на ньому сільськогосподарською околицею міста і територія, що прилягала до мису Ай-Тодор, де, ймовірно, саме в цей час був побудований римський опорний пункт, відомий під назвою Харакс.

У результаті походу Плавтія Сільвана безпосередня загроза місту була ліквідована, військово-політична активність варварського населення Криму тимчасово послаблена, а Херсонес зміцнив зв'язки з адміністрацією провінції Мезія і в другій половині I ст. н. е. залишався в руслі римської політики, про що свідчать нумізматичні та епіграфічні пам'ятки другої половини I ст.⁶⁷

пожеж і руйнувань на Усть-Альмінському городищі⁵⁸. До дещо пізнішого часу належить Прибережнинський скарб монет, який Г. М. Гілевич схильний пов'язувати з появою римського військового загону в Північно-Західному Криму у 80-і роки I ст.⁵⁹

Привертає увагу наявність в Усть-Альмінському могильнику золотої платівки, торцеві сторони якої виготовлені у вигляді хвоста ластівки (*tabula ansata*)⁶⁰. Аналогічні платівки із бронзи і срібла добре відомі за знахідками в римських військових таборах. Звичайно на таких платівках, що кріпилися до якихось речей, писали імена володарів⁶¹, найменування римських вій-

О походе Плавтия Сильвана в Крым

Резюме

В статье на основе имеющихся данных рассматривается вопрос о времени и характере похода наместника провинции Мезия Плавтия Сильвана в Крым, в результате которого осаждавшие Херсонес скифы были разбиты. Автор приходит к выводу о том, что этот поход состоялся между 63 и 66 гг. н. э., и предпринимает попытку связать с ним следы разрушений и пожаров на ряде позднескифских городищ Северо-Западного и Юго-Западного Крыма. В походе приняли участие корабли Равеннской эскадры и солдаты римской морской пехоты, которые в ходе десантных операций разгромили скифов и на мысе Ай-Тодор основали крепость, получившую название Харакс. В результате этих событий военно-политическая активность варваров Крыма была на время ослаблена, а Херсонес укрепил связи с администрацией провинции Мезия и во второй половине I в. н. э. оставался в русле римской политики.

¹ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). — Киев, 1977. — С. 77, 149—150. — № 215, 219—222.

² Minns E. H. Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913. — P. 523; Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ. — 1947. — № 2. — С. 232; Репников И. И. О характере римской оккупации южного берега Крыма // СА. — 1941. — № 7. — С. 123; Белов Г. Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948. — С. 103; Pippidi D. M. Tiberius Plautius Aelianus et frontiera Danarii de jos in secolul I al erei noastre // SCIV. — 1955. — N 3—4. — P. 378—380; Дьяков В. Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 92; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых вв. н. э. — Харьков, 1981. — С. 20—21 та ін.

³ Кадеев В. И. Указ. соч. — С. 20; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. — Киев, 1985. — С. 91.

⁴ Кудряцев О. В. Восточная политика Римской империи в начале правления Нерона // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 89; Кудряцев О. В. Источники Корнелия Тацита и Кассия Диюна по истории походов Корбулона в Армению // ВДИ. — 1954. — № 2. — С. 139; Бокщанин А. Г. Парфия и Рим. — М., 1966. — С. 198—199, 202; Magic D. Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ. — Princeton; New-Jersey, 1950. — Vol. 1. — P. 558—561.

⁵ Ritterling E. Legio // RE. — 1925. — Bd. R. — Sp. 1256; Parker H. M. D. Roman Legions. — New-York, 1958. — P. 134—135.

⁶ Кудряцев О. В. Восточная политика. — С. 87, 93; Pippidi D. M. Op. cit. — P. 382.

⁷ Watson G. R. The Roman Soldier. — New-York, 1969. — P. 23.

⁸ Кудряцев О. В. Источники. — С. 139; Бокщанин А. Г. Указ. соч. — С. 202; Kienast D. Untersuchungen zu den Krigersflotten der römischen Kaiserzeit zur alten Geschichte. — Bonn, 1966. — S. 112; Grant M. The Climax of Rome. — Boston; Toronto, 1968. — P. 160—161; Luttwak E. N. The Grand Strategy of the Roman Empire. — Baltimore; London, 1976. — P. 105—106.

⁹ Бокщанин А. Г. Указ. соч. — С. 297; Златковская Т. Д. Мезия в I—II вв. н. э. — М., 1951. — С. 61—64.

¹⁰ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч. — С. 91.

¹¹ Дьяков В. Н. Указ. соч. — С. 92.

¹² Ростовцев М. И. К истории Херсонеса в эпоху ранней римской империи // Сб. ст. в честь гр. П. С. Уваровой. — М., 1916. — С. 14.

¹³ Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса. — Киев, 1984. — С. 9—10.

¹⁴ Ростовцев М. И. К истории Херсонеса..., С. 14.

¹⁵ Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП. — 1915. — № 4. — С. 155; Блаватский В. Д. Харакс // МИА. — № 19. — 1951. — С. 254.

¹⁶ Баранячий лоб отожествляется с мисом Сарич або Ай-Тодор. Агбунов М. В. Материалы по античной географии Причерноморья // ВДИ. — 1984. — № 4. — С. 127—128.

¹⁷ Основною стоянкою римського флоту на західному узбережжі Чорного моря були Томи. Kienast D. Op. cit. — S. 111.

¹⁸ Simont Fr. Un exirait d'une carte Romain d'etat—major // La geographie. — Paris, 1926. — Vol. 43. — P. 1—5; Бешишлиев Б. Долен Дунав в античната картография // Археология, 1985. — Кн. 2. — С. 2. — Обр. 1.

¹⁹ Unden R. Bemerkungen zu den Römischen Kartenfragmenten von Dura-Europos // Hermes. — Berlin, 1932. — Vol. 67. — S. 117—118; Беляев С. А. К пониманию СІІ, VIII, 619 // ВДИ. — 1968. — № 4. — С. 135. — Прим. 35.

²⁰ Ельницкий Л. А. Новый источник по географии Северного Причерноморья // ВДИ. — 1937. — № 1. — С. 244.

²¹ Наприклад, С. А. Беляев, посилаючись на ітінерарій з Дура-Європос, безпідставно твердить, що Херсонес з Нижньою Мезією був пов'язаний сухопутним шляхом, який йшов на південний берег Криму і потім через Боспор на Кавказ. Беляев С. А. Указ. соч. — 135. — Прим. 46.

²² Miller K. Hineraria Romana. — Stuttgart, 1916. — S. 492—592.

²³ Ельницкий Л. А. Указ. соч. — С. 244.

²⁴ Репников И. И. Указ. соч. — С. 123.

- ²⁵ *Гриневич К. Э.* Указ. соч. — С. 232; *Pippidi D. M.* Op. cit. — P. 378—380.
- ²⁶ *Дьяков В. Н.* Указ. соч. — С. 92.
- ²⁷ *Кадеев В. И.* Указ. соч. — С. 21.
- ²⁸ *Ritterling E.* Op. cit. — Sp. 1407—1417, 1556, 1586; *Fluss M.* Moesien (garnison) // RE, 1932. — Bd. LS. — Sp. 2394—2402; *Syme R.* Some Notes on the Legions under Augustus // JRS. — 1933. — Vol. 23-part 1. — P. 29; *Watson G. R.* Op. cit. — P. 14.
- ²⁹ *Ritterling E.* Op. cit. — Sp. 1469; *Parker H. M. D.* Op. cit. — P. 132; *Иванов Т., Станчева М.* Культура и культурни институции в Тракия (I—IV вв.) // България. — 1300. — Институции и държавна традиция, — София, 1981. — № 1. — С. 92; *Sarnowski T.* Początki legionowego budownictwa Novae i Wojny Dackie Domisijana i Trajana // Studia Balcanica, 1984. — N. 1. — S. 162—164.
- ³⁰ *Fluss M.* Op. cit. — Sp. 2394—2402; *Parker H. M. D.* Op. cit. — P. 140.
- ³¹ *Дьяков В. Н.* Указ. соч. — С. 92.
- ³² *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны... — С. 155; *Блаватский В. Д.* Харакс. — С. 254.
- ³³ *Дьяков В. Н.* Указ. соч. — С. 94; *Репников Н. М.* Указ. соч. — С. 121—123; *Блаватский В. Д.* Харакс. — С. 524; *Блаватский В. Д.* О римских войнах на Таврическом полуострове в I в. н. э. // Archaeologia Polona. — 1973. — Т. 14. — С. 219.
- ³⁴ *Кадеев В. И.* Указ. соч. — С. 21.
- ³⁵ *Kienast D.* Op. cit. — S. 109.
- ³⁶ *Шелов Д. Б.* Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ. — 1981. — № 4. — С. 61.
- ³⁷ *Fiabiger.* Classis // RE. — Stuttgart, 1899. — Bd. III. — Sp. 2643; *Starr C. C.* Roman Imperial Navy 31 B. — С. 324 A. D. — New-York, 1960. — P. 127; *Kienast D.* Op. cit. — S. 114; *Watson G. R.* Op. cit. — P. 21.
- ³⁸ *Fiabiger.* Op. cit. — Sp. 2648; *Ростовцев М. И.* Римские гарнизоны... — С. 144; *Starr C. G.* Op. cit. — P. 127; *Kienast D.* Op. cit. — S. 110; *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Указ. соч. — С. 94.
- ³⁹ *Fluss M.* Op. cit. — S. 2398; *Starr C. G.* Op. cit. — P. 127; *Велков В.* Из истории Нижнемезийского лимеса в конце I в. н. э. // ВДИ. — 1961. — № 2. — С. 78 и сл.; *Соломоник Э. М.* О Римском флоте в Херсонесе // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 165—166.
- ⁴⁰ *Starr C. G.* Op. cit. — P. 22.
- ⁴¹ Вексиллярія флоту являла собою невеликий підрозділ під командуванням трієрарха. Він не мав постійного характеру, а з огляду крайньої необхідності розміщувався на березі моря. Див.: *Veg.*, 4, 31; *Starr C. G.* Op. cit. — P. 17.
- ⁴² *Дьяков В. Н.* Указ. соч., с. 95; *Сыпрыхин С. Ю.* Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // КСИА АН СССР. — 1981. — Вып. 168. — С. 61.
- ⁴³ *Lonndly P.* The Roman Army. — Edinburg, 1975. — P. 21.
- ⁴⁴ *Parker H. M. D.* Op. cit. — P. 134; *Greenhalgh P. A. L.* The Year of the Four Emperors. — New-York, 1975. — P. 9, 68, 76—77.
- ⁴⁵ *Карышковский П. О.* Новые тирасские надписи // Античная Тира и средневековый Белгород. — Киев, 1979. — С. 87; *Соломоник Э. И.* Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — № 7. — С. 34—36; *Сон Н. А.* Новая латинская надпись из Тире // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 61—67.
- ⁴⁶ У Мезію з Сирії було переведено III Гальський леґіон (Tas. App., 11, 74). Після смерті Нерона, таким чином, у Мезії знов дислокувалися три леґіони: III Гальський, VII Клавдій та VIII Августів. *Parker H. M. D.* Op. cit. — P. 139—140.
- ⁴⁷ *Ленер Р. X.* Херсонесские надписи // ИАК. — СПб., 1912. — Вып. 45. — С. 52.
- ⁴⁸ *Fabricius E.* Limes // RE. — Stuttgart, 1927. — Bd. 13—Tl. — Sp. 572—671; *Nash-Williams V. E.* The Roman Frontier in Walls. — Cardiff, 1969. — P. 153; *Divine D.* The North—West Frontier of Rome. A Military Study Hadrian's wall. — London, 1969. — P. 172—184; *Бондарь Р. Д.* Некоторые проблемы истории Нижнедунайского лимеса // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 155—156.
- ⁴⁹ *Гюменев А. И.* Херсонесские этюды. III. Херсонес и местное население: тавры // ВДИ. — 1949. — № 4. — С. 85—86; *Лесков А. М.* Горный Крым в I тыс. до н. э. — Киев, 1965. — С. 39; *Крис Х. И.* Кизил-Кобинская культура и тавры // САИ. — 1981. — Вып. Д1-7. — С. 34—42. Спорудження опорного пункту на території, зайнятій таврами, разуче збігається з діями Діофанта, який на землях підкорених таврів заснував місто Євпаторію. Див.: *IPE*, I², № 352; *Strabo*, VII, 4, 7; *Ptol.*, III, 6, 2.
- ⁵⁰ *Орлов К. К.* Работе Ай-Тодорского отряда // АО за 1982. — М., 1984. — С. 310.
- ⁵¹ *IPE*, I², № 262; *Соломоник Э. И.* Латинские надписи... — С. 43—44, № 13.
- ⁵² *Шелов Д. Б.* Указ. соч. — С. 53.
- ⁵³ *Новиченкова Н. Г.* Работы Ялтинского краеведческого музея // АО за 1982. — М., 1984. — С. 307—308.
- ⁵⁴ Там же. — С. 307—308; *Новиченкова Н. Г.* Раскопки античного святилища // АО за 1983. — М., 1985. — С. 327.
- ⁵⁵ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху. — М., 1978. — С. 133—134.
- ⁵⁶ *Михлин Б. Ю.* Фибулы Беляусского могильника // СА. — 1980. — № 3. —

С. 211; Раевский Д. С. К истории греко-скифских отношений (II в. до н. э. — II в. н. э.) // ВДИ. — 1973. — № 2. — С. 116.

⁵⁷ Дашевская О. Д. Раскопки Южно-Донузлавского городища в 1961—1962 гг. // КСОАМ. — Одесса, 1964. — С. 54; Дашевская О. Д. Раскопки Южно-Донузлавского городища в 1963—1965 гг. // КСИА АН СССР. — 1967. — Вып. 109. — С. 65; Яценко И. В. Исследование сооружений скифского периода на городище Чайка в Евпатории // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 124. — С. 36; Яценко И. В., Полова Е. А. Исследование западных кварталов скифского поселения в Евпатории // АО за 1975. — М., 1976. — С. 413.

⁵⁸ Высотская Т. Н., Лобода И. И. Работы Альминского отряда // АО за 1975. — М., 1976. — С. 315; Высотская Т. Н., Лобода И. И. Раскопки Усть-Альминского городища и некрополя // АО за 1977. — М., 1978. — С. 309.

⁵⁹ Гилевич А. М. Прибрежный клад римских монет // НЭ. — 1965. — Т. 5. — С. 106—107.

⁶⁰ Высотская Т. Н. Отчет о раскопках Усть-Альминского городища и некрополя // НА ИА АН УССР. — Д № 1971/19 а. — С. 7—9. — Скл. 54. — Погр. 22. — Рис. 14.

⁶¹ Schumacher K. Das Kastell Osterburken // ORLR. — Heidelberg. — Lief. 2. — 1895. — S. 31—32; Fink J. Das Kastell Pförring // ORLR. — Heidelberg, 1903. — Lief. 16. — S. 15. — Taf. IV. — Fig. 1; Weber E. Bronzeinschriften und Juschriften auf Bronze // Römischen Österreich. — Jahrgang. — Wien, 1981—1983. — 9/10. — S. 230—234; Schumacher K. Op. cit. — S. 31—32; Wolff G. Dus Kastell Rückinger // ORLK. — Heidelberg, 1913. — Lief 38. — S. 23. — Taf. VIII. — Fig 15.

⁶² Weber E. Op. cit. — S. 230.

⁶³ Шангин М. А. Некоторые надписи Херсонесского музея // ВДИ. — 1938. — № 3(4). — С. 82; Dautova-Ruseuljan V. Rimska Kamena plastika u Jugoslovenskom delu provincija Donje Panonije. — Novi Sad, 1983. — Op. 103. — Tab. 25, 3, 4.

⁶⁴ Jacobi H. Des Kastell Kopersburg // ORLR. — Heidelberg, 1906. — Lief 27. — S. 49. — Taf. VI, 23; Drexler L. F. Dus Kustell Stockstadt // ORLR. — Heidelberg, 1910. — Lief 37. — Taf. XX, 3, 121; № 13.

⁶⁵ З проникненням римлян у Крим пов'язують появу в могильниках Південно-Західного Криму римських провінціальних фібул I ст. Див.: Амброс А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 93.

⁶⁶ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — Киев, 1972. — С. 98—100; Гуцина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 44 та ін.

⁶⁷ Анохин В. А. Указ. соч. — С. 65—66; ІРЕ, І², № 421, 422.

С. О. ЛИПАВСЬКИЙ

Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я

Поховальний обряд, що складається з комплексу ритуалів, пов'язаних із похованням померлого, відображає релігійні вірування населення. У греків, як і у багатьох інших народів, поховання померлого було священним обов'язком родичів і єдиною обов'язковою умовою для того, щоб душа покійного знайшла дорогу у загробне царство¹. Деталі поховального ритуалу, що фіксуються в ході розкопок некрополя, несуть цінну інформацію щодо етнічного та соціального складу населення, істотно доповнюють демографічну картину. Поховальний обряд, за археологічними даними, включає такі компоненти, як тип поховальної споруди, спосіб поховання, стан та розташування останків похованого, інвентар, виявлений у похованні, рештки тризн, жертвоприношень тощо.

Одним із важливих елементів поховальної обрядності є орієнтація похованих за сторонами світу. Труднощі при вивченні та використанні цього виду археологічних джерел полягають у відсутності критеріїв та методів її дослідження, що пояснюється сучасним станом археологічної науки, де ще не розроблено єдиної систематизації величезної маси нагромаджених матеріалів.

Передусім, не існує єдиної системи фіксації орієнтації. При описі поховань трапляються визначення напрямку голови похованого у межах чотирьох (північ, південь, захід, схід)², восьми (пн., пд., з., с., пд-з., пн-с тощо)³, шістнадцяти (пн-пн-с., пд-пд-з., тощо)⁴ порядків, нерідкі характеристики типу «широтна — меридіональна»⁵ і практично відсутні дані, зафіксовані точно в градусах. Нерозробленим є питання